

Kamila Kamińska-Chełmniak

<https://orcid.org/0000-0002-6082-0444>

Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii Uniwersytetu Warszawskiego

## System radzieckiej cenzury w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku – zarys problematyki

**Zarys treści:** W artykule przybliżono złożony system radzieckiej cenzury w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. Proces tworzenia systemu cenzury politycznej, z rozbudowanym systemem represji, rozpoczął się w Rosji sowieckiej natychmiast po przejęciu władzy przez bolszewików, kilka lat przed oficjalnym powołaniem Gławlitu (Głównego Urzędu do spraw Literatury i Wydawnictw Ludowego Komisariatu RFSRR) w 1922 r. Cenzura instytucjonalna, która powstała w Rosji sowieckiej, miała charakter prewencyjny oraz represyjny, a jej cechą był brak ram prawnych dla kontroli druku i słowa oraz jasno sprecyzowanych wytycznych do kontrolowania środków przekazu.

**Outline of content:** The article presents the complex system of Soviet censorship in the 1920s and 1930s. The process of creating a system of political censorship, combined with an extensive system of repression, began in Soviet Russia immediately after the Bolsheviks seized power, several years before the official establishment of Glavlit (the Main Office for Literature and Publications of the People's Commissariat of the RSFSR) in 1922. Institutional censorship, which emerged in Soviet Russia, was preventive and repressive in nature, and it was characterised by the lack of a legal framework for controlling print and speech and the lack of clearly defined guidelines for controlling the media.

**Słowa kluczowe:** cenzura w ZSRR, Gławlit, radziecka cenzura, Lenin, Stalin

**Keywords:** censorship in the USSR, Glavlit, Soviet censorship, Lenin, Stalin

O ile cenzura carska pozostawiła po sobie wiele dowodów w postaci ustaw, dekretów i rozporządzeń, to na spuściznę Gławlitu<sup>1</sup> składa się zdekompletowany

<sup>1</sup> Главлит – Główny Urząd do spraw Literatury i Wydawnictw Ludowego Komisariatu RFSRR. Rzezczone nazwa obowiązywała od 1922 do 1933 r., jednak na przestrzeni lat wielokrotnie ulegała zmianie. Bez względu na oficjalną nazwę cenzorzy posługiwali się potocznym skrótem – Gławlit,

i rozproszony zasób archiwalny. Badania historyczne nad dziejami radzieckiej cenzury utrudnia fakt, że najważniejsza część archiwum Gławlitu, obejmująca 16 lat – od 1922 do 1937 r., została zniszczona przez NKWD podczas masowych represji przeprowadzonych w aparacie Gławlitu w 1937 r.<sup>2</sup> Choć apogeum procesu brakowania dokumentacji przypada na okres Wielkiej Czystki, to częściowe niszczenie materiałów cenzury rozpoczęło się długo przed 1937 r. Już w połowie lat dwudziestych XX w. na szeroką skalę niszczone rękopisy prac zawierające poprawki naniesione przez cenzorów lub książki odrzucone *en bloc*, które nigdy nie trafiły do dystrybucji. Potwierdzeniem powyższej opinii jest dokument odnaleziony przez badaczkę radzieckiej cenzury Tatianę Gorajewę w Centralnym Państwowym Archiwum Literatury i Sztuki w Moskwie, pochodzący z grudnia 1926 r., w którym dyrekcja Centralnego Archiwum RFSRR informowała, że manuskrypty książek i tekstów będących w posiadaniu Gławlitu nie podlegają przekazaniu do Archiwum Centralnego oraz że należy je zniszczyć jako materiał niejawny, który stracił znaczenie<sup>3</sup>. Badanie radzieckiej cenzury stało się możliwe po likwidacji urzędu, w październiku 1991 r., oraz przeniesieniu zasobu archiwalnego, stopniowo odtajnianego, do Centralnego Państwowego Archiwum Rewolucji Październikowej i Budownictwa Socjalistycznego (TsGAOR ZSRR, obecnie GARF, czyli Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej). Jak jednak zauważył Arlen Blum, autor licznych książek poświęconych cenzurze w ZSRR, całościowe studium nad systemem radzieckiej cenzury, z uwzględnieniem „pisarzy zniszczonych przez dyktaturę”, będzie możliwe dopiero po otwarciu wszystkich archiwów KGB<sup>4</sup>.

Choć po upadku Związku Radzieckiego napisano szereg prac naukowych na temat cenzury oraz opracowano zbiory dokumentów poświęcone różnym aspektom funkcjonowania systemu cenzury państwowej w ZSRR, to warto zaznaczyć, że również przed 1991 r. powstawały prace dotyczące tej problematyki<sup>5</sup>. Na temat

---

siebie zaś określali mianem komisarzy lub inspektorów. Pełny wykaz zmieniających się nazw urzędu wraz z afiliacją oraz nazwiskami dyrektorów znajduje się w internetowym *Przewodniku po rosyjskich archiwach*, zob. <https://guides.rusarchives.ru/terms/6/343/cenzura> (dostęp: 27.07.2021).

<sup>2</sup> *Исключить всякие упоминания. Очерки истории советской политической цензуры*, red. Т.М. Горяева, Минск 1995, s. 10.

<sup>3</sup> *Ibidem*, s. 11.

<sup>4</sup> А.В. Блюм, *За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры 1917–1929*, Санкт-Петербург 1994, s. 7.

<sup>5</sup> Do najważniejszych prac poświęconych radzieckiej cenzurze, napisanych po 1991 r., należą publikacje Tatiany Gorajewy oraz Arlena Bluma, cytowane w niniejszym artykule. Wykorzystano również publikacje anglojęzyczne i rosyjskojęzyczne publikowane przed upadkiem Związku Radzieckiego (zob. bibliografia). Najobszerniejszy wykaz prac poświęconych radzieckiej cenzurze zob. *The Soviet Censorship*, ed. M. Dewhirst, R. Farrell, Metuchen NJ 1973. Na temat radzieckiej cenzury w języku polskim zob. T. Goban-Klas, *Literacki Gulag: Gławlit, czyli najwyższe stadium cenzury*, w: *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, red. J. Kostecki, A. Brodzka, t. 1, Warszawa 1992; W. Gardocki, *Wymiana idei i doświadczeń. Współpraca Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk z Gławlitem*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 10 (2014), s. 41–49; B. Mucha, *Dzieje cenzury w Rosji*, Łódź 1994.

szeroko rozumianego systemu medialnego w Związku Radzieckim, którego elementem była cenzura, pisali historycy na Zachodzie (w szczególności amerykańscy) oraz radzieccy dysydenci, którzy bazowali na swoich wspomnieniach. Cennym źródłem do poznania dziejów Związku Radzieckiego lat 1917–1938 były materiały z tzw. Archiwum Smoleńskiego, opracowane przez amerykańskich historyków. Archiwum Smoleńskim nazwano materiały pochodzące z obwodu smoleńskiego, gdzie znajdowało się archiwum Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) [WKP(b)], przejęte przez Niemców w lipcu 1941 r. po zdobyciu Smoleńska. Dokumenty w 1945 r. trafiły do Stanów Zjednoczonych, gdzie grupa amerykańskich sowietologów zbadała je i opracowała<sup>6</sup>. To jedyne materiały na temat partii komunistycznej w ZSRR, pochodzące z radzieckich archiwów, dostępne zachodnim badaczom przed 1991 r. Efektem ich pracy były m.in. artykuły opublikowane w periodyku „Problems of Communism”, wydawanym w latach pięćdziesiątych XX w. w USA, oraz obszerna praca Merle Fainsod, pt. *Smolensk Under Soviet Rule (Smoleńsk pod rządami ZSRR)*<sup>7</sup>.

Proces tworzenia systemu cenzury politycznej, będącej elementem rozbudowanego systemu represji, rozpoczął się w Rosji sowieckiej natychmiast po przejęciu władzy przez bolszewików, kilka lat przed oficjalnym powołaniem Głównego Urzędu do spraw Literatury i Wydawnictw Ludowego Komisariatu RFSRR (Gławlitu) w 1922 r.<sup>8</sup> Dekrety znoszące wolność prasy w Rosji miały obowiązywać w czasie wojny, a po zakończeniu działań zbrojnych być unieważnione. Włodzimierz Lenin jednak uważał, że wolność prasy przyniesie korzyść jedynie międzynarodowej burżuazji i nie zamierzał cofać wprowadzonych ograniczeń. Kiedy Gawriił Miasnikow, bolszewicki działacz partyjny, który wszedł w spór z Leninem i ostatecznie został wyrzucony z Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) [RKP(b)], przypomniał mu w 1920 r. o tymczasowym charakterze dekretów, otrzymał w odpowiedzi pełen oburzenia list. Lenin pisał, że wolność słowa w praktyce oznaczała, iż międzynarodowa burżuazja natychmiast wykupiłaby prasę, opłaciłaby dziennikarzy, zorganizowałaby propagandę i walczyła przeciwko komunistom. Lenin uważał, że wolność słowa doprowadziłaby bolszewików do utraty władzy na korzyść licznej grupy wrogów klasowych – anarchistów, monarchistów, mienszewików czy eserowców. „Nie mamy ochoty popełniać samobójstwa”<sup>9</sup> – pisał w maju 1921 r. do Miasnikowa.

<sup>6</sup> W tzw. Archiwum Smoleńskim, na które złożyło się ponad 200 tys. stron, przechowywano m.in. protokoły z posiedzeń lokalnych komitetów partyjnych, wytyczne KC WKP(b), listy ze skargami od Rosjan, materiały na temat czystek partyjnych, finansowania kołchozów, działalności Kom-somołu, kolektywizacji, memoranda, korespondencja partyjna, telegramy. Archiwum w 2002 r. powróciło do Rosji, natomiast zdigitalizowane materiały znajdują się w Archiwum Narodowym USA. J. Arch Getty, *Guide to the Smolensk Archive*, w: *A Researcher's Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s*, ed. Sh. Fitzpatrick, L. Viola, New York 1990, s. 84–96.

<sup>7</sup> M. Fainsod, *Smolensk Under Soviet Rule*, New York 1958.

<sup>8</sup> *Исключить всякие упоминания...*, s. 14.

<sup>9</sup> List W. Lenina do G. Miasnikowa z 21 sierpnia 1921 r. Treść listu jest dostępna pod adresem: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1921/aug/05.htm> (dostęp: 24.11.2020).

Wraz z rewolucją październikową kraj wszedł w erę bezprawia – dosłownie i w przenośni. Bolszewicy wprowadzili dekret (numer jeden), który unieważnił wszystkie dotychczasowe prawa, zlikwidował funkcję śledczych, nadzór prokuratorski oraz zawód prawniczy. Na rozkaz Ludowego Komisariatu Oświaty wszystkie wydziały prawa zostały zamknięte.

## Dekret o drukowaniu

Cenzurę instytucjonalną wprowadził dekret o drukowaniu z 27 października 1917 r., który określił zasady wydawania<sup>10</sup>. Zgodnie z dekretem karane miało być wydawanie „prasy kontrrewolucyjnej”, co spowodowało zamknięcie wszelkich gazet przeciwnych bolszewikom. W dekrete znalazło się sformułowanie, że prasa jest jedną z najpotężniejszych broni w rękach burżuazji, „zatrzuwa umysły i wprowadza zamęt do świadomości mas”, a „w trudnej, decydującej godzinie zamachu stanu” nie powinna być w rękach wroga<sup>11</sup>. Zgodnie z dekretem zamknięciu podlegały organy prasowe wzywające do otwartego oporu lub nieposłuszeństwa wobec nowej władzy, „siejące zamieszanie poprzez oczywiste oszczerce wypaczanie faktów” oraz wzywające do czynów wyraźnie przestępczych<sup>12</sup>. Celem bolszewików było osłabienie bazy materialnej środowisk im przeciwnych, które dysponowały dobrze wyposażonymi drukarniami, zapasami papieru i wykwalifikowanym personelem. W efekcie zamknięto największe niebolszewickie drukarnie, w których drukowano szereg pism, m.in. w Moskwie, Piotrogradzie, Jekaterynburgu, Niżnym Nowogrodzie, Odessie, Charkowie i innych miastach.

Elementem budowy nowego systemu prasowego, całkowicie podporządkowanego bolszewikom, było wydanie 28 stycznia 1918 r. przez Radę Komisarzy Ludowych, której przewodził Lenin, dekretu o „Rewolucyjnym Trybunale Prasowym”. Powołany do życia organ – Rewolucyjny Trybunał Prasowy (składający się zaledwie z trzech osób) – zyskał niezwykle szerokie uprawnienia. Zadaniem nowego tworu instytucjonalnego było kontrolowanie prasy pod kątem publikowania „nieprawdziwych lub wypaczonych informacji o zjawiskach życia społecznego”. Ściganiem przestępstw prasowych miała zajmować się specjalna Komisja Śledcza wyłoniona przez Trybunał, która w ciągu 48 godzin winna rozpatrywać zgłoszone przestępstwa i wydawać wyroki. Wśród kar nakładanych na kontrolowane

<sup>10</sup> Dekret Rady Komisarzy Ludowych o drukowaniu z dnia 27 października 1917 r. Dekret pierwotnie opublikowano w „Izwestiach” (z 28 października 1917 r.) oraz pracy pt. *Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917–1953*, ред. А. Артизов, О. Наумов, Москва 1999. Zdigitalizowana edycja źródeł, zawierająca dekret, znajduje się na stronie internetowej: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/190969-dekret-soveta-narodnyh-komissarov-o-pechati-27-oktyabrya-1917-g#mode/inspect/page/1/zoom/4> (dostęp: 15.11.2021).

<sup>11</sup> *Ibidem*.

<sup>12</sup> *Ibidem*.

podmioty znalazły się: grzywna pieniężna, publiczne wyrażenie winy, czasowe lub trwale zawieszenie tytułu bądź wydawnictwa, konfiskata mienia i majątku drukarni (wydawnictwa), pozbawienie wolności, usunięcie ze stolicy, pozbawienie winnego praw publicznych. Zbrojnym ramieniem Komisji Śledczej miały być Armia Czerwona, milicja oraz Czeka (Wszelchrosyjska Komisja Nadzwyczajna do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem)<sup>13</sup>. Efektem dekretu była seria zsyłek i egzekucji, w tym deportacja za granicę rosyjskich filozofów (m.in. Nikołaja Bierdiajewa i Siemiona Franka). O udział w spisku kontrrewolucyjnym został również oskarżony poeta Nikołaj Gumilow, tłumacz dzieł zagranicznych pisarzy (m.in. Heinricha Heinego), aresztowany przez Czeka i rozstrzelany<sup>14</sup>. Okres nasilonych represji i terroru wymierzonych w wewnętrznych wrogów, zwany „czerwonym terrorem”, wzmógł się po ataku na Lenina w sierpniu 1921 r. Miał być odpowiedzią na „biały terror”, którym określano próby zamachu na bolszewickich działaczy<sup>15</sup>.

Jeszcze przed powstaniem Gławlitu zaczęto usuwać z państwowych oraz prywatnych bibliotek i urzędów „niewłaściwą” literaturę obejmującą wiek XIX. Cenzorzy z Gławlitu tworzyli listy zawierające pozycje, które należało wycofać<sup>16</sup>. Kolejny krok do pełnej monopolizacji rynku prasowo-wydawniczego stanowiło utworzenie w grudniu 1917 r. państwowego wydawnictwa (Госиздат) uprawnionego do subsydiowania czasopism oraz wydawania książek o treści zgodnej z interesem bolszewików. Decydującym aktem w procesie instytucjonalizowania cenzury było powołanie do życia – 23 grudnia 1918 r. – wydziału cenzury w strukturze Rewolucyjnej Rady Wojskowej, stanowiącej najwyższy organ władzy wojskowo-politycznej w Rosji. Wydział cenzury powstał jako instytucja cenzury wojskowej *par excellence*, następnie zaś poszerzał zakres wykonywanych czynności. Wydział kontrolował wszelkie prace drukowane (druki zwarte i ulotne), fotografie, filmy, audycje radiowe, obrazy, oficjalne pisma urzędowe, przesyłki pocztowe, korespondencję, telegramy, wszelkie prace wydawane za granicą oraz rozmowy telefoniczne. Niektóre z kompetencji Wydziału Cenzury, np. kontrola korespondencji pocztowej i telegraficznej oraz podsłuch telefoniczny, przejęła Czeka, a w 1923 r. OGPU (Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny)<sup>17</sup>. Cechami charakterystycznymi

<sup>13</sup> Dekret o „Rewolucyjnym Trybunale Prasowym” z dnia 28 stycznia 1918 r. Treść dekretu jest dostępna na stronie internetowej: [http://www.libussr.ru/doc\\_ussr/ussr\\_214.htm](http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_214.htm) (dostęp: 22.11.2020).

<sup>14</sup> Cyt. za: Arkady Belinkov, w: *The Soviet Censorship...*, s. 7.

<sup>15</sup> W późniejszym okresie rządów komunistycznych, za czasów Nikity Chruszczowa, jedną z metod uciszania niewygodnych pisarzy było „diagnozowanie” u nich chorób umysłowych i wysyłanie do szpitali psychiatrycznych. Trudno oszacować, ilu pisarzy zostało uznanych za niepczytalnych i przymusowo leczonych w tzw. psychuszkach. Z pewnością jednym z nich był Walerij Tarsis. O tym procederze zob. L.I. Twarog, *Literary Censorship in Russia and the Soviet Union*, w: J.T. Fuhrmann, E.C. Bock, L.I. Twarog, *Essays on Russian Intellectual History*, Arlington 1971, s. 120.

<sup>16</sup> T.M. Горяева, *Политическая цензура в СССР 1917–1991 гг.*, Москва 2009, s. 168.

<sup>17</sup> *Ibidem*, s. 169.

cenzury wojskowej były: brak jasno określonych funkcji i zadań, ciągła rotacja wśród kadry wojskowej zasilającej jej szeregi, brak profesjonalnie wyszkolonych pracowników oraz niestabilna sytuacja finansowa<sup>18</sup>.

Cenzura instytucjonalna, która powstała w Rosji sowieckiej, miała charakter prewencyjny oraz represyjny. Kontroli podlegały wszelkie środki przekazu, łącznie z tymi, które w innych państwach bloku socjalistycznego (np. w Polsce) zarezerwowane były dla Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (kontrola korespondencji, podsłuch telefoniczny). Każdy, kto bez zgody Wydziału Cenzury dopuszczał do publikacji wymienionych druków, podczas wojny mógł zostać skazany przez sąd wojskowy, w czasie pokoju zaś czekał go proces karny (*de iure*, *de facto* – kara śmierci lub zsyłka).

Wojna domowa w Rosji była impulsem do zmian organizacyjnych i strukturalnych w aparacie cenzury. Dekretem Rady Komisarzy Ludowych RFSRR z dnia 6 czerwca 1922 r. powołano do życia Gławlit podległy Ludowemu Komisarjatu Oświaty RFSRR (do 1936 r., w późniejszym okresie urząd podlegał m.in. Ministerstwu Spraw Wewnętrznych i Radzie Ministrów ZSRR)<sup>19</sup>. Blum nazwał ten dzień „jedną z najstraszniejszych, fatalnych w skutkach dat w kraju”<sup>20</sup>. Podobne dekrety przyjęły również pozostałe republiki Rosji sowieckiej. Jednym z głównych powodów powstania Gławlitu było ożywienie w branży księgarskiej, zwłaszcza w zakresie prywatnej spółdzielczości na początku Nowąj ekonomičeskaja politika (Nowa Polityka Ekonomiczna – NEP). Partia obawiała się, że wydawnictwa wymkną się spod kontroli oraz zaburzą monolityczną integralność kultury i ideologii<sup>21</sup>.

W dekreście bardzo ogólnie stwierdzono, że jeśli druki zawierają agitację przeciwko władzy radzieckiej, ujawniają tajemnice wojskowe, podburzają opinię publiczną poprzez podawanie nieprawdziwych informacji, podlegają do fanatyzmu nacjonalistycznego i religijnego oraz szerzą pornografię i niezdrowy erotyzm, ich publikacja i rozpowszechnianie są zabronione<sup>22</sup>. Zadaniem Gławlitu było

<sup>18</sup> *Ibidem*, c. 171.

<sup>19</sup> Из докладной записки начальника Главлита П.И. Лебедева-Полянского в Оргбюро ЦК ВКП(б) о деятельности Главлита, в: *Власть и художественная интеллигенция...*, с. 70. Od momentu powstania urząd zmieniał nazwy i afiliacje. Powyższa nazwa dotyczy lat 1922–1931, a w latach 1931–1946 był to Urząd Pełnomocnika Rady Komisarzy Ludowych ZSRR ds. ochrony tajemnic wojskowych i państwowych w prasie. Na przestrzeni lat Gławlitem kierowały następujące osoby: P.I. Lebedev-Polyansky (1922–1931), B.M. Volin (1931–1935), Ingulov (1935–1938), I.G. Sadchikov (1938–1946), K.K. Omelchenko (1946–1957), P.K. Romanow (1957–1965, 1966–1986), A.N. Ochotnikow (1965–1966), V.A. Boldyrev (1986–1991). *Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории СССР. Путеводитель*, т. 3, Москва 1997. Przewodnik zawierający informacje o najwyższych organach władzy i administracji państwowej, przechowywany w Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej, dostępny jest w całości na stronie internetowej: <https://guides.rusarchives.ru/guides/6/9/fondy-garf-po-istorii-sssr-putevoditel-tom-3-1997> (dostęp: 18.05.2021).

<sup>20</sup> A.B. Блюм, *op. cit.*, c. 82.

<sup>21</sup> *Ibidem*.

<sup>22</sup> Из докладной записки начальника Главлита..., с. 70.

wyeliminowanie literatury antymarksistowskiej i skierowanej przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Literatura dziecięca i młodzieżowa miała obowiązek wychowywania w duchu komunistycznym. W stosunku do pisarzy „o burżuazyjnych tendencjach” cenzura winna być bezwzględna. Aby osiągnąć stawiane sobie cele, należało – jak pisał naczelnik Gławlitu w liście skierowanym do Komitetu Centralnego (KC) WKP(b) – dokonać przeglądu redakcji i redaktorów odpowiedzialnych za treść czasopism, przeanalizować składy personalne wydawnictw oraz wspierać pisarzy robotniczych i chłopskich<sup>23</sup>.

W 1922 r. kontroli podlegały: czasopisma, druki nieperiodyczne, obrazy, partytury, mapy, audycje radiowe. Ponadto Gławlit decydował o koncesjach na wydawanie i dystrybucję prasy, wydawał instrukcje wydawnictwom, bibliotekom i księgarniom. Z kontroli zwolnione były prace teoretyczne z zakresu marksizmu-leninizmu i historii partii komunistycznej, przeznaczone dla działaczy partyjnych i pracowników naukowych, które podlegały Kontroli Biura Organizacyjnego KC RKP(b)/WKP(b).

Od 1922 r. cenzura zaczęła kontrolować coraz więcej dziedzin życia. Kontrolą objęła przedstawienia teatralne, koncerty, wykłady akademickie, kinematografię, publikacje ministerstw, pocztówki, plakaty, etykiety i znaczki. Wykaz zakazanych tematów rozrastał się w zależności od politycznego zapotrzebowania, a były to m.in. informacje o klęskach żywiołowych, epidemiach, przypadkach samobójstw, głodzie i ubóstwie, aktach terrorystycznych, wystąpieniach antysowieckich i strajkach. Ponadto dzięki sieci cenzorów władających zagranicznymi językami, zatrudnionych w urzędach pocztowych, Gławlit cenzurował zagraniczną prasę rozpowszechnianą w Związku Radzieckim. Dyrekcja cenzury decydowała również o możliwości kolportażu rosyjskich książek za granicą, przeznaczonych dla obcokrajowców.

W 1927 r. naczelnik Gławlitu informował KC WKP(b), że w ciągu pięciu lat istnienia urzędu udało się niemal całkowicie wykluczyć niebolszewicką literaturę z obiegu czytelniczego, liczba prywatnych wydawnictw zaś spadła w Moskwie do 2%. Wprawdzie w Leningradzie nadal było to 7%, ale – jak przekonywał naczelnik Gławlitu – usunięcie ich z obiegu to tylko kwestia czasu. „Wraz ze wzmocnieniem partii radzieckiej, prywatne wydawnictwa zauważalnie więdną, stają się coraz bardziej posłuszne”<sup>24</sup> – pisał Paweł Lebiediew-Polański, stojący wówczas na czele Gławlitu. Postawione sobie zadanie zostało zrealizowane. W 1933 r. kierownictwo Gławlitu poinformowało KC WKP(b): „Nie ma wydawnictwa, którego Gławlit by nie cenzurował”<sup>25</sup>.

W latach dwudziestych XX w. funkcje cenzorskie pełniły również inne organy podporządkowane Ludowemu Komisariatowi Oświaty RFSRR, takie jak:

<sup>23</sup> *Ibidem*, c. 74.

<sup>24</sup> *Ibidem*, c. 72.

<sup>25</sup> Из докладной записки Главлита Политбюро ЦК ВКП(б) о работе и новых задачах органов цензуры. 9 апреля 1933 г., в: История советской политической цензуры. Документы и комментарии, ред. Т.М. Горяева, З.К. Водопьянова, Москва 1997, с. 195.

Gławlitproswiet (Главлитпросвет – Główny Urząd ds. Edukacji Politycznej), Gławiskustwo (Главискусство – Główny Urząd ds. Sztuki) oraz Gławrepertkom (Главрепертком – Główna Komisja Repertuarowa). Zakres kompetencji wymienionych urzędów był szeroki, a w wielu przypadkach trudno ocenić, gdzie kończyły się uprawnienia jednego, a zaczynały drugiego. Na przykład Urząd ds. Sztuki odpowiadał za cenzurowanie sztuk teatralnych, dysponował budżetem teatrów i organizacji artystycznych, określał zadania w zakresie szeroko rozumianej sztuki (w tym kinematografii, muzyki, sztuk plastycznych), organizował koncerty dla robotników. Cenzurowaniem sztuk teatralnych zajmowała się również Główna Komisja Repertuarowa, która odpowiadała za utrzymywanie odpowiedniego poziomu ideologicznego w teatrach państwowych. Pomiedzy rzeczonymi urzędami dochodziło do konfliktów na tle podziału kompetencji, czego potwierdzeniem jest chociażby memorandum sekretarza KC WKP(b) w sprawie pracy Głównego Urzędu ds. Sztuki z 1929 r., w którym zauważył, że „jednym z powodów, które utrudniały działalność Gławiskustwa”, były „nieuporządkowane relacje z Główną Komisją Repertuarową”<sup>26</sup>. Z dokumentów partyjnych z lat dwudziestych i trzydziestych XX w. wynika, że w przypadku tego typu konfliktów, problemów dotyczących poziomu ideologicznego poszczególnych sztuk teatralnych, kwestii związanych z działalnością artystów, praktycznie zawsze ostatnie słowo (a także pierwsze i każde następne) należało do władz partyjnych, co w praktyce oznaczało Lenina, a później Stalina, którzy osobiście czytali scenariusze i decydowali, czy sztuka nadaje się do wystawienia<sup>27</sup>.

System cenzury w Związku Radzieckim był wielopoziomowy i rozbudowany. Poza istnieniem centralnych i obwodowych instytucji cenzorskich, tak cywilnych, jak i wojskowych, cenzorzy zasiadali w redakcjach prasowych i wydawniczych. Wszystkie gazety centralne, regionalne i okręgowe, większość gazet miejskich i ważnych wydawnictw, a także wszystkie duże drukarnie miały własne zasoby cenzorów stałych lub wizytujących<sup>28</sup>. We wszystkich centralnych czasopismach literackich i artystycznych pracowali cenzorzy z Państwowego Wydawnictwa Literackiego (Goslitizdat), w pismach popularnonaukowych zaś cenzorzy z wydawnictwa Nauka.

Materiały, które zawierały choćby wzmiankę na temat energii atomowej, trafiały do Państwowego Komitetu ds. Energii Atomowej ZSRR, gdzie były poddawane kontroli. Z kolei tematyka wojskowa podlegała kontroli cenzorów z Cenzury Wojskowej Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych ZSRR. Innym wyspecjalizowanym organem cenzury była Komisja ds. Badań i Eksploatacji Kosmosu działająca w ramach Akademii Nauk ZSRR. Każda książka, artykuł, audycja radiowa na temat lotów kosmicznych musiały otrzymać zezwolenie rzeczzonej komisji<sup>29</sup>.

<sup>26</sup> Докладная записка секретаря ЦК ВКП(б) А.П. Смирнова в ЦК ВКП(б) о работе Главискусства РСФСР. 5 августа 1929 г., в: „Счастье литературы”. Государство и писатели. 1925–1938, Москва 1997, с. 118.

<sup>27</sup> Ibidem, с. 119.

<sup>28</sup> L. Vladimirov, *Glavlit: how the soviet censor works*, „Index” 1 (1974), no. 3–4, s. 33.

<sup>29</sup> Ibidem, s. 35.



Gławlit miał prawo uchylić decyzję dowolnego organu cenzurującego media oraz tymczasowo lub na stałe przejąć pełnię kontroli nad pismem, które w ocenie decydentów dopuszczało się licznych błędów politycznych. Rosyjski dziennikarz Leonid Vladimirow, który w latach siedemdziesiątych XX w. opisał funkcjonowanie radzieckiej cenzury, wspominał, że kiedy pracował w czasopiśmie popularnonaukowym „Знание-сила” („Wiedza To Potęga”)<sup>30</sup>, urząd cenzury dwa razy przejął kontrolę nad pismem. Po raz pierwszy w grudniu 1959 r. Gławlit zajął pismo na trzy miesiące, a powodem było opublikowanie artykułu Gienricha Altszullera, radzieckiego wynalazcy, który w 1948 r. wystosował list do Józefa Stalina zawierający krytykę stanu wynalazczości w ZSRR. W 1950 r. został za to skazany na 25 lat łagru (zrehabilitowany wyszedł na wolność w 1954 r.). Po trzech miesiącach redakcja powróciła do swojej normalnej pracy. Po raz drugi przejęcie miało miejsce w 1965 r., po opublikowaniu opowiadania Clifforda Simaka, amerykańskiego pisarza *science fiction*. Choć artykuł ukazał się w czasopiśmie, a więc uzyskał uprzednio zgodę cenzury na druk, został negatywnie oceniony w Wydziale Agitacji i Propagandy (tzw. Agitprop) KC Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Pismo Vladimirowa przebywało pod kontrolą Gławlitu do czerwca 1966 r.<sup>31</sup>

Istotnym elementem rozbudowanego systemu cenzury w Związku Radzieckim było Biuro Polityczne KC RKP(b)/WKP(b), które dublowało szereg czynności leżących w gestii urzędów cenzury. Analiza dokumentów KC pozwala stwierdzić, że partia delegowała do pracy w poszczególnych redakcjach wybranych towarzyszy, decydowała o składach redakcji i odpowiadała za wstrzymywanie kolportażu (w oficjalnych dokumentach jest mowa o „aresztowaniu numeru”), ustalała nazwy działów w prasie i częstotliwość poruszania określonych tematów, np. w marcu 1925 r. podjęła decyzję, że wszystkie czasopisma powinny posiadać działy krytyki i bibliografii, w których przynajmniej raz w tygodniu będą publikowane solidne recenzje najnowszych książek<sup>32</sup>.

Gławlit, czyli urząd, który formalnie pełnił funkcję cenzury, był jednym z elementów – i to nie najważniejszym – w rozbudowanym systemie kontroli wolności słowa. Podobny zakres czynności znajdował się w gestii Wydziału Agitacji i Propagandy KC RKP(b), utworzonego w strukturze partii w 1920 r., zwanego potocznie Agitpropem<sup>33</sup>. Departament ściśle współpracował z Gławlitem oraz tajną policją.

<sup>30</sup> Czasopismo powstało w 1926 r. i miało popularyzować radzieckie osiągnięcia naukowe.

<sup>31</sup> L. Vladimirov, *op. cit.*, s. 34.

<sup>32</sup> *Постановление Секретариата ЦК РКП(б) о критике и библиографии. 13 марта 1925 г., в: „Счастье литературы”...*, c. 51.

<sup>33</sup> Na przestrzeni lat zmieniano strukturę departamentu i modyfikowano jego nazwę. Najbardziej rozgałęziona struktura istniała w latach 1935–1939, kiedy to w skład departamentu wchodziło pięć wydziałów: propagandy i agitacji partyjnej, prasy i wydawnictw kulturalnych, edukacji, nauki, szkoły. T.M. Горяева, *op. cit.*, c. 177.

## Informacje objęte tajemnicą

Informacje objęte tajemnicą skodyfikowano w obszernej księdze pt. *Informacje objęte zakazem publikowania na łamach prasy*, zawierającej ponad 300 zakazów spisanych drobnym drukiem. Wedle Merle Fainsoda, który zapoznał się z materiałami pochodzącymi z tzw. Archiwum Smoleńskiego, księga powstała w połowie lat trzydziestych XX w. Mogli z niej korzystać, oprócz kierownictwa Gławlitu, redaktorzy naczelnych dzienników i czasopism. W prywatnych rozmowach była określana, zarówno przez cenzorów, jak i dziennikarzy, Talmudem. Książka składała się z następujących działów: informacje ogólne, informacje wojskowe, przemysł i budownictwo, rolnictwo, transport, ekonomia i finanse, na końcu zaś znajdował się indeks alfabetyczny. Zakazem publikacji objęte zostały m.in.:

- informacje o trzęsieniach ziemi, lawinach oraz innych naturalnych katastrofach na terenie ZSRR;
- informacje o pożarach, katastrofach morskich, lotniczych oraz w kopalniach na terenie ZSRR (tajemnicy nie podlegały katastrofy, do których doszło poza obozem socjalistycznym);
- dane dotyczące zarobków członków rządu oraz partii;
- dane porównawcze dotyczące budżetu mieszkańców ZSRR w stosunku do cen żywności, informacje na temat wzrostu cen (nawet czasowo lub lokalnie);
- informacje na temat wzrostu stopy życiowej poza Związkiem Radzieckim;
- raporty na temat niedoborów żywności w ZSRR (w niektórych wypadkach zezwalano na informowanie o lokalnych opóźnieniach w dostawach);
- statystyki dotyczące Związku Radzieckiego, nie pochodzące z Głównego Urzędu Statystycznego;
- nazwiska funkcjonariuszy tajnej policji za wyjątkiem przewodniczącego;
- zdjęcia obszarów radzieckich miast;
- precyzyjne dane współrzędne dotyczące terytorium radzieckiego;
- informacje na temat Gławlitu lub zagłuszania zagranicznych radiostacji<sup>34</sup>.

W zakresie przemysłu, budownictwa i rolnictwa zakazem objęto m.in.:

- dane o liczbie pracowników i efektywności przedsiębiorstw;
- informacje na temat obiektów wojskowych w ZSRR, infrastruktury, broni oraz kadry wojskowej;
- informacje na temat lokalizacji przedsiębiorstw oraz ich liczby;
- informacje na temat zbiorów w określonych regionach ZSRR;
- raporty na temat nieudanych zbiorów, analizy porównawcze skali plonów (oprócz sytuacji, kiedy plon był wyższy niż w latach poprzednich);
- informacje na temat zysku pochodzącego ze sprzedaży plonów;

<sup>34</sup> Wykaz powstał na podstawie następujących źródeł: *ibidem*, c. 36–37; M. Fainsod, *Censorship in the USSR – A Documented Record*, „Problems of Communism” 5 (1956), no. 2, s. 12–19; L.I. Twarog, *op. cit.*, s. 114.

- dane o stratach spowodowanych suszą, burzami piaskowymi, powodzią, chorobami bydła lub innymi katastrofami;
- informacje o liczbie ciągników w danym gospodarstwie;
- informacje o zamykaniu sklepów;
- informacje o zamykaniu kościołów i liczbie wiernych;
- informacje na temat rezerw złota oraz surowców znajdujących się na terenie Związku Radzieckiego;
- wszelkie dane opisujące aktywa radzieckiego Banku Państwowego;
- dane na temat liczby przestępstw, zarówno w skali kraju, jak i w poszczególnych regionach lub miastach<sup>35</sup>.

Wedle materiałów pochodzących z tzw. Archiwum Smoleńskiego, przytoczonych przez Fainsoda, zadaniem cenzorów było uniemożliwianie publikowania „niewłaściwych” (zniekształconych) zdjęć Stalina oraz Lenina. Cenzorzy pilnowali również, aby prasa nie wyolbrzymiała aktów „kułackiego terroru”, takich jak podpalenia mienia oraz zabójstwa radzieckich działaczy partyjnych, do których dochodziło w okresie przymusowej kolektywizacji na Ukrainie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w.<sup>36</sup> Jak wykazała Sheila Fitzpatrick, znawczyni dziejów Związku Radzieckiego, skala społecznego oporu przeciwko kolektywizacji Ukrainy była większa, niż wynikałoby to z powszechnej wiedzy na temat Wielkiego Głodu<sup>37</sup>. Urzędnicy państwowi wydelegowani na wieś w celu zaboru chłopskiego mienia byli bici, kamieniowani oraz ostrzeliwani przez chłopów broniących swoich domostw. Instrukcje cenzorskie, zgodnie z którymi należało blokować informacje o zajściach na Ukrainie, stanowiły odpowiedź na falę buntu przeciwko polityce przymusowej kolektywizacji. Zadaniem cenzury było również blokowanie informacji o fałszerstwach wyborczych lub innych „wewnętrznych problemach” w ZSRR, w tym aktywności „elementów antysowieckich”.

## Retuszowanie fotografii

Zabiegiem charakterystycznym dla ówczesnej radzieckiej rzeczywistości było wymazywanie z kart historii działaczy partyjnych, którzy z różnych względów popadali w niełaskę Stalina. Usuwano ich ze struktur wojskowych i aparatu partyjnego w ramach czystek, oskarżano ich o rozmaite odchylenia (nacjonalizm, frakcyjność, opozycyjność), działalność kontrrewolucyjną i terrorystyczną, współpracę z obcymi wywiadami oraz o inne groźne przestępstwa. Wielu z nich sądzono w procesach pokazowych, a następnie mordowano lub wysyłało do łagrów. Fizyczna eliminacja szła w parze z wymazywaniem ich wizerunku z kart książek i gazet oraz niszczeniem ich dorobku piśmienniczego.

<sup>35</sup> L. Vladimirov, *op. cit.*, s. 36–37.

<sup>36</sup> M. Fainsod, *Censorship in the USSR...*, s. 13.

<sup>37</sup> Sh. Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, New York 1994, s. 137.

Mechanizm usuwania niewygodnych działaczy z fotografii opisał brytyjski pisarz David King w książce (albumie) pt. *The Commissar Vanishes. The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia* (*Komisarz znika. Fałszowanie fotografii i sztuki w stalinowskiej Rosji*), w której opublikował szereg zdjęć – przed i po retuszu – przedstawiających m.in. Lenina, Stalina, Lwa Trockiego, Grigorija Zinowiewa, Lwa Kamieniewa oraz innych bolszewików i mienszewików, którzy odegrali jakąś rolę w czasie rewolucji październikowej<sup>38</sup>. Zdjęcia, które zgromadził podczas peregrynacji po Związku Radzieckim, były efektem wielu lat żmudnych kwerend w archiwach, bibliotekach oraz wizyt u osób prywatnych.

Bodaj jedna z najsłynniejszych przerobionych fotografii, wykonana w 1937 r., przedstawia Stalina i Nikołaja Jeżowa przechadzających się wzdłuż kanału Moskwa–Wołga w towarzystwie Klimienta Woroszyłowa i Wiaczesława Mołotowa. Kiedy trzy lata później wydano w Moskwie tom z okazji sześćdziesiątych urodzin Stalina, na zdjęciu Jeżowa już nie było. Ludowy komisarz spraw wewnętrznych (NKWD) w 1938 r. stracił stanowisko, następnie został oskarżony o działalność szpiegowską i rozstrzelany. Niczym u Orwella, należało go również usunąć z fotografii.

W latach dwudziestych i trzydziestych XX w. fotografie przeznaczone do publikacji retuszowano za pomocą aerografu oraz skalpela. Wizerunki bolszewików zabitych z rozkazu Stalina były wycofywane z muzeów i galerii sztuki, a dzieła potępionych polityków i pisarzy przechowywano w zamkniętych pomieszczeniach bibliotek i archiwów państwowych oraz niszczone<sup>39</sup>. Po śmierci Lenina oficjalna propaganda zaczęła kreować Stalina na „wielkiego wodza i nauczyciela ludu radzieckiego” poprzez surrealistyczne obrazy, monumentalną rzeźbę i sfałszowane fotografie przedstawiające go jako jedyne prawdziwego przyjaciela i towarzysza Lenina, przywódcę rewolucji bolszewickiej i założyciela ZSRR. Hasło tamtej kampanii: „Stalin jest dzisiejszym Leninem”, miało przekonać, że Stalin był wiernym uczniem Lenina i towarzyszył mu na każdym etapie budowania państwa komunistycznego<sup>40</sup>. Przemysł artystyczny zajął się tworzeniem obrazów przedstawiających Stalina w miejscach, w których nigdy się nie pojawił, np. *Powrót Lenina do Smolnego nocą 24 października*, namalowany w 1947 r. Na obrazie widzimy Lenina stojącego na schodach pociągu i witającego tłumy, tuż za nim można dostrzec Stalina, którego w rzeczywistości tam wówczas nie było. Instytut Smolny w Piotrogradzie stanowił siedzibą bolszewików podczas rewolucji październikowej,

<sup>38</sup> D. King, *The Commissar Vanishes. The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, London 2014.

<sup>39</sup> W późniejszych latach, już po śmierci Stalina, aby nakłonić ludność do pozbywania się prywatnych książek objętych zapisem cenzorskim, władze zainicjowały politykę skupu makulatury. Jednym z oficjalnych powodów takiej akcji był brak papieru gazetowego. Wprowadzono więc system, w którym stare książki i gazety ważono i wymieniano według ustalonej stawki, za kilka rubli. Dzięki takiej polityce władze weszły w posiadanie wielu cennych i rzadkich albumów fotograficznych wydanych w Związku Radzieckim w latach dwudziestych i trzydziestych XX w., których kolportaż w oficjalnym obiegu był zakazany. *Ibidem*, s. 12.

<sup>40</sup> *Ibidem*, s. 10.

gdzie Trocki, jako przewodniczący Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego, kierował powstaniem. Stalin nie jechał z Leninem pociągiem ani też nie został oddelegowany przez Komitet Wykonawczy Rady Piotrogrodzkiej do spotkania z nim. Zadanie to powierzono Prezydium, którego Stalin nie był członkiem<sup>41</sup>.

W latach trzydziestych XX w. stalinowska machina propagandowa produkowała tysiące obrazów, rzeźb, książek i grafik, aby wyolbrzymić bliskość relacji Stalina z Leninem. Równolegle niszczone książki i prasę znajdujące się w bibliotekach oraz domach prywatnych. W marcu 1935 r. KC WKP(b) wydał nakaz usunięcia dzieł Trockiego z bibliotek w całym kraju. Nie tylko pozbywano się książek ze zbiorów bibliotecznych, ale również zachęcano dzieci w szkołach do przeszukiwania prywatnych kolekcji swoich rodziców w celu ewentualnego zadenuncjowania ich lub samodzielnego zniszczenia druków. King przywołał fragment wspomnień pisarki wychowanej w Związku Radzieckim, której młodość przypadła na lata trzydzieste XX w. Wspominała ona, że na lekcjach w szkole podstawowej nauczycielka kazała dzieciom maczać palce w atramencie i osobiście usuwać z książek nazwiska oraz wizerunki bolszewików sprzeciwiających się przejęciu pełni władzy przez Stalina<sup>42</sup>. Dzieci miały również obowiązek informowania towarzyszy z Komsomołu o obecności zakazanej literatury w rodzinnych domach. Nazwisko Trockiego było objęte zapisem cenzorskim aż do upadku Związku Radzieckiego.

Kiedy w latach trzydziestych XX w. strach przed zadenuncjowaniem oraz utratą życia rozlał się na cały kraj, Rosjanie posiadający w domach książki bolszewików zamordowanych na zlecenie Stalina zaczęli na masową skalę niszczyć ich dzieła lub usuwać z nich wizerunki zabitych. Ze wspomnień Anatolija Kuzniecowa wynika, że w latach trzydziestych XX w. jego matka ze strachu spaliła w piecu wszystkie antyradzieckie książki: „Działo się to w całym Związku Radzieckim, a także w naszym skromnym domu. [...] Zniszczyliśmy wszystko, łącznie z Gorkim, aby w razie przeszukania nie znaleźli skrawka literatury antyradzieckiej. [...] Wszystko, co bez wyjątku zostało opublikowane w Związku Radzieckim, nosi piętno dwóch cenzorów: najpierw wewnętrznego autocenzora, a potem zewnętrznego, oficjalnego cenzora”<sup>43</sup>.

## Stalin jako cenzor

Kinematografia była ściśle kontrolowana przez czynniki partyjne, w tym osobiście przez Stalina, który od połowy lat dwudziestych XX w. uważnie śledził wszystkie nowo powstające produkcje filmowe. Znamienny jest przykład dzieła Siergieja Eisensteina, pt. *Październik*, z 1927 r., zamówionego z okazji dziesiątej rocznicy

<sup>41</sup> Nikołaj Suchanow, kronikarz rewolucji bolszewickiej, wspominając rolę Stalina podczas rewolucji, wyraził opinię, iż był on jedynie „szarą plamą, która pojawia się od czasu do czasu, ale nie pozostawia większego śladu”, *ibidem*, s. 34. Suchanow został w 1937 r. skazany za szpiegostwo na rzecz Niemiec i w 1940 r. stracony.

<sup>42</sup> *Ibidem*, s. 10–11.

<sup>43</sup> Cyt. za: Anatolij Kuzniecowa, w: *The Soviet Censorship...*, s. 27.

rewolucji październikowej. Podczas przedpremierowego pokazu zorganizowanego specjalnie dla Stalina sekretarz generalny WKP(b) wydał polecenie usunięcia z filmu wszelkich odniesień do Trockiego. Znamienny jest zabieg wpisujący się w politykę propagandową państwa, polegającą na fałszowaniu rzeczywistości. Kadry z filmu stały się źródłem zdjęć dokumentujących rewolucję bolszewicką. Fabularne ujęcia aktorów miały imitować zdjęcia „dokumentalne”. Był to zabieg „produkowania” fotografii wykorzystywany przez bolszewików, którzy nie dysponowali dobrej jakości zdjęciami ilustrującymi rewolucję. Posiadany przez nich materiał filmowy był bardzo kiepskiej jakości, brakowało również porządných zdjęć dokumentujących walki w nocy. Rewolucja 1917 r. w dużej mierze nie została zarejestrowana, stąd wysiłki zmierzające do odtworzenia w filmie i na fotografiach tamtych zajęć. Słynne zdjęcie ilustrujące szturm na Pałac Zimowy w Sankt Petersburgu sfalszowano. W rzeczywistości na fotografii widać grupę rekonstrukcyjną teatru ulicznego<sup>44</sup>.

Stalin osobiście cenzurował książki i prasę, pilnując, aby jego rola podczas rewolucji październikowej i wojny domowej była odpowiednio wyeksponowana. Z 400-stronicowego albumu zatytułowanego *Pierwsza kawaleria*, wydanego w Moskwie w 1936 r., usunął „nierozsądne” określenia, które padły pod adresem Woroszyłowa i Siemiona Budionnego. Redaktorzy książki – Aleksandr Rodczenko i (jego żona) Varvara Stepanowa – określili Woroszyłowa mianem „wodza”, Budionnego zaś nazwali „legendarnym”. Stalin podkreślił ten fragment atramentem, zapisując na marginesie: „Dlaczego to powiedzieli?”. Kiedy rok później ponownie wydano rzeczony album, usunięto z niego przeszło 150 stron<sup>45</sup>. Innym przykładem potwierdzającym powyższe konstatacje jest los ocenzonej przez Stalina powieści Leonida Leonowa, pt. *Russkij les*. Stalin osobiście ją przeanalizował i opatrzył komentarzami zapisanymi czerwonym atramentem. Ocenzona wersja ukazała się w 1953 r.<sup>46</sup>

## Podsumowanie

Proces tworzenia cenzury politycznej, będącej jednym z elementów rozbudowanego systemu represji, rozpoczął się w Rosji sowieckiej natychmiast po przejęciu władzy przez bolszewików, kilka lat przed oficjalnym powołaniem Głównego Urzędu do spraw Literatury i Wydawnictw Ludowego Komisariatu RFSRR) w 1922 r. Cenzura instytucjonalna, która powstała w Rosji sowieckiej, miała charakter prewencyjny oraz represyjny, a jej cechą był brak ram prawnych dla kontroli druku i słowa oraz jasno sprecyzowanych wytycznych dotyczących kontrolowania środków przekazu. Każda publikacja mogła zostać uznana za szkodliwą

<sup>44</sup> D. King, *op. cit.*, s. 38.

<sup>45</sup> *Ibidem*, s. 70.

<sup>46</sup> *The Soviet Censorship...*, s. 17. Na temat sytuacji pisarzy w Związku Radzieckim szerzej zob. B. Gorokhoff, *Publishing in the USSR*, Indiana 1959.

ideologicznie, w zależności od politycznego zapotrzebowania. Radziecka cenzura posiadała monopol na wszelkie środki przekazu. Stanowiła narzędzie spełniające wolę partii komunistycznej i ściśle współpracowała z tajną policją. System cenzury w Związku Radzieckim był wielopoziomowy i rozbudowany. Poza istnieniem centralnych i obwodowych instytucji cenzorskich, tak cywilnych, jak i wojskowych, cenzorzy zasiadali w redakcjach prasowych i wydawniczych. Wszystkie gazety centralne, regionalne i okręgowe, większość gazet miejskich i ważnych wydawnictw, a także wszystkie duże drukarnie miały własne zasoby cenzorów stałych lub wizytujących. Gławlit mógł uchylić decyzję dowolnego organu cenzurującego media oraz tymczasowo lub na stałe przejąć całą kontrolę nad dowolnym pismem, które w ocenie decydentów dopuszczało się licznych błędów politycznych. Warto również pamiętać, że Gławlit był jednym z elementów – i to nie najważniejszym – w rozbudowanym systemie kontroli wolności słowa. Podobny zakres czynności znajdował się w gestii rozmaitych urzędów, departamentów, wydziałów wyodrębnionych w strukturach partii komunistycznej i aparacie administracyjnym.

## The System of Soviet Censorship in the 1920s and 1930s: An Outline

### Abstract

The process of implementing political censorship, as part of a complex system of repression, began in Soviet Russia shortly after the Bolsheviks took power, a few years before the official establishment of the Glavlit (the Main Office for Literature and Publishing of the People's Commissariat of the RSFSR) in 1922. The censorship in Soviet Russia was both preventive and repressive, and was characterised by the absence of a legal framework for controlling printed material and the lack of clearly defined guidelines for regulating the media. Any publication could be considered ideologically harmful based on political considerations. Soviet censorship controlled all media and was used to carry out the will of the Communist Party, working closely with the secret police. The censorship system in the Soviet Union was extensive and multi-level. In addition to central and regional censorship institutions, both civilian and military, censors were part of the editorial boards of newspapers and publishers. Central, regional, and local newspapers, major publications, and printing houses all had their own permanent or visiting censors. Glavlit had the authority to overturn decisions made by any media censorship body and to temporarily or permanently take complete control of any publication that, in the opinion of the decision-makers, was making numerous political errors. It's important to note that while Glavlit was one element of the elaborate control over freedom of expression, it was not the most important. Various offices, departments, and divisions within the Communist Party structures and administrative apparatus were responsible for similar activities.

## Система советской цензуры в 1920–30е гг. – обзор проблем

### Аннотация

Процесс создания политической цензуры, являющейся одним из элементов разветвленной системы репрессий, начался в советской России сразу после прихода к власти большевиков, за несколько лет до официального учреждения Главлита (Главного управления

по делам литературы и издательств Народного комиссариата РСФСР) в 1922 году. Институциональная цензура, созданная в советской России, носила превентивный и репрессивный характер, а ее особенностью было отсутствие правовой базы контроля над печатью и словом, а также отсутствие четко определенных ориентиров, касающихся контроля над средствами массовой информации. Любую публикацию могли признать идеологически вредной, в зависимости от политического спроса. Советская цензура имела монополию на все средства массовой информации. Она была инструментом, выполняющим волю коммунистической партии, и тесно сотрудничала с тайной полицией. Система цензуры в Советском Союзе была многоуровневой и разветвленной. Помимо существования центральных и областных учреждений цензуры, как гражданской, так и военной, цензоры сидели в редакциях прессы и издательствах. Все центральные, областные и районные газеты, большинство городских газет и важных издательств, а также все крупные типографии имели собственные ресурсы постоянных или выездных цензоров. Главлит имел право отменить решение любого органа цензирующего средства массовой информации и временно или навсегда взять под полный контроль любой журнал, который, по мнению децидентов, допустил многочисленные политические ошибки. Также стоит помнить, что Главлит был одним из элементов – и не самым главным – в разветвленной системе контроля за свободой слова. Аналогичный спектр деятельности входил в компетенцию различных управлений, департаментов и отделов, выделенных внутри структур коммунистической партии и управленческого аппарата.

## Bibliografia

### Źródła drukowane

- Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917–1953*, ред. А. Артизов, О. Наумов, Москва 1999.
- Исключить всякие упоминания. Очерки истории советской политической цензуры*, ред. Т.М. Горяева, Минск 1995.
- История советской политической цензуры. Документы и комментарии*, ред. Т.М. Горяева, З.К. Водопьянова, Москва 1997.
- „Счастье литературы”. Государство и писатели. 1925–1938*, Москва 1997.
- Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории СССР. Путеводитель*, т. 3, Москва 1997.

### Opracowania

- A Researcher's Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930s*, ed. Sh. Fitzpatrick, L. Viola, New York 1990.
- Fainsod M., *Censorship in the USSR – A Documented Record*, „Problems of Communism” 5 (1956), no. 2, s. 12–19.
- Fainsod M., *Smolensk Under Soviet Rule*, New York 1958.
- Fitzpatrick Sh., *The Russian Revolution*, New York 1994.
- Fuhrmann J.T., Bock E.C., Twarog L.I., *Essays on Russian Intellectual History*, Arlington 1971.
- Gardocki W., *Wymiana idei i doświadczeń. Współpraca Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk z Glawlitem*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 10 (2014), s. 41–49.



- Goban-Klas T., *Literacki Guląg. Gławlit, czyli najwyższe stadium cenzury*, w: *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, red. J. Kostecki, A. Brodzka, t. 1, Warszawa 1992, s. 46–59.
- Gorokhoff B., *Publishing in the USSR*, Indiana 1959.
- King D., *The Commissar Vanishes. The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, London 2014.
- Mucha B., *Dzieje cenzury w Rosji*, Łódź 1994.
- The Soviet Censorship*, ed. M. Dewhirst, R. Farrell, Metuchen NJ 1973.
- Vladimirov L., *Glavlit: how the soviet censor works*, „Index” 1 (1974), no. 3–4, s. 31–43.
- Блюм А.В., *За кулисами „Министерства правды”. Тайная история советской цензуры 1917–1929*, Санкт-Петербург 1994.
- Горяева Т.М., *Политическая цензура в СССР 1917–1991 гг.*, Москва 2009.

## Netografia

- <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/190969-dekret-soveta-narodnyh-komissarov-o-pechati-27-oktyabrya-1917-g#mode/inspect/page/1/zoom/4>
- [http://www.libussr.ru/doc\\_ussr/ussr\\_214.htm](http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_214.htm)
- <https://guides.rusarchives.ru/guides/6/9/fondy-garf-po-istorii-sssr-putevoditel-tom-3-1997>
- <https://guides.rusarchives.ru/terms/6/343/cenzura>
- <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1921/aug/05.htm>

**Kamila Kamińska-Chelminiak**, dr hab., adiunkt na Wydziale Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii Uniwersytetu Warszawskiego. Specjalizuje się w historii mediów XX w. (ka.kaminska@uw.edu.pl).

**Kamila Kamińska-Chelminiak**, PhD hab., assistant professor at the Faculty of Journalism, Information and Book Studies of the University of Warsaw. She specialises in the history of media of the 20th century (ka.kaminska@uw.edu.pl).